

ANDRÁS SÁNDOR

NEMZET, NEMZETKÖZISÉG, NEMZETFÖLÖTTISÉG, AVAGY HOL VAN A KUTYA ELÁSVÁ

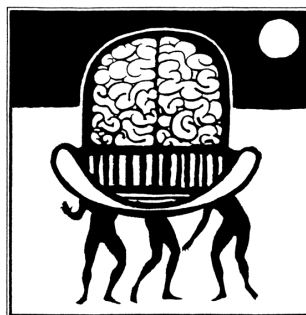
1

■ A címben szereplő három szó szorosan összetartozik, ami érthető, hiszen mindháromban közös szó a nemzet. A bonyodalmak és bajok ebből a közös szóból adódnak, illetve ez jelez bizonyos tényeket, adottságokat, köztük gyakran tisztázatlan és alig tisztázható állapotokat. Ezért abban a reményben, hogy talán segít a bonyodalmak közti eligazodásban, előrebocsátom azt a megállapítást, amihez ennek a kísérletnek a végén fogok elérni.

Abban az időben, amikor Keleten azt énekeltek: „és nemzetközivé lesz holnapra a világ”, Nyugaton pedig a demokrácia nevében elítélték a nacionalizmust, Szabó Zoltán azt mondta: nemzetköziség nem lehetséges nemzetek nélkül. Ezt a magától értetődő és helyes kijelentést szeretném megtoldani azzal, hogy nemzet sincsen nemzetek és nemzetköziség nélkül, a 20. század közepe óta pedig már vannak nemzet fölötti szövetségek és intézmények is. De hát mi is a nemzet?¹

2

■ 1739-ben kiadott könyvének egyik fejezetében Hume „A nemzetek törvényeiről” ír (*A Treatise of Human Nature*, Book III, Section XI Ezeket megkülönbözteti egyfelől a „természet törvényeitől”, másfelől az „igazságosság törvényeitől”. A háromféle törvényre utalást azért említem, mert ebben a fejezetében Hume mintha szinonimaként használná a nemzet, a királyság, a köztársaság és az állam szavakat. Az ország szót nem használja. (Az előző században Bethlen Miklós megjegyezte önéletírásában, hogy a csecsemő Rákóczi Györgyöt bemutatták „az országnak”, és ezen ő a teremben össze-

Egy nemzet – akár politikai, akár kulturális – persze másféle valami, mint egy egyén, például nem lehet állampolgár. Egy vonatkozásban mégis hasonlóak: ahogyan egyetlen ember sem szabadulhat meg másoktól, egyetlen nemzet sem szabadulhat meg tartósan a többi nemzetől.

gyülekezett főurakat értette. Maga a szó a magyarban az „úr” szóból képződött, vagyis emberekre vonatkozott, ahogyan még ma, az általános választójog idején is, pl. „az egész ország ünnepezt”. Az angol szó eredete másféle, de éppúgy, sőt többféle-képpen vonatkozik emberekre, mint a magyar szó, ráadásul vidéket is jelent, szemben a várossal.)

A négy szó Hume-nál ugyanegy dolog négy egymástól eltérő perspektíváját jelzi. Magyarország például (a) királyság volt, királlyal az élén, (b) republika volt, a nyilvánosság dolgait köz- és magánjogilag szabályozó-rendező rendi társadalommal, (c) állam volt államgépezettel, vagyis központi kormányzással, és (d) nemzet volt mint a fejedelem és a rendekhez tartozó főurak és nemesek közössége (e tekintetben a fejedelem is mintegy *primus inter pares*nek, az egyenlők között elsőnek számított). Ha ezt a magyar királyságra alkalmazzuk: a *hungarus* Hungária királyának alattvalója volt etnikai-kulturális különbségtől, anyanyelvtől is függetlenül. A városi polgár szabad ember volt, de csak a városban lehetett szava. A jobbágyok az urak birtokolta földekhez tartoztak, majdnem úgy, mint a rókok és a nyulak: azzal együtt adták vagy cserélték el őket. Angliában Hume idején már régen nem volt jobbágyosság, és még sokáig nem volt általános választás.

A természet törvényeitől megkülönböztetett *nemzetek törvényein* Hume azt értette, amit a királyok uralta királyságoknak be kell tartaniuk. Három ilyen törvényt sorolt fel: biztosítani a birtoklást („ahol nincsen biztonsága a birtokoknak, állandó a háború”), biztosítani a birtokok megegyezései cseréjét („nélküle nincs kereskedelem”) és biztosítani, hogy az ígéreteket betartják (ha ez nincs, „ott nem lehetnek se ligák, se szövetségek”). A nemzetek szerinte különböznek a főuraktól. Egy hercegnek könnyebb elnézni, ha becsap egy másikat, mint egy privát úrnak („private gentleman”), ha megszegi becsületszavát („breaks his word of honor”). Könnyebben nézik el, ha hercegek és köztársaságok hágják át a törvényt, mint amikor egy alattvaló teszi ezt egy másikkal a magánkereskedelemben („private commerce”). Ehhez hozzá kell tenni, hogy a „commerce” szó kereskedelmet jelent, hozzátartozik az áru („commodity”) és az árucseré, de az is, ami „(társadalmi) érintkezés”.

Hume-ra azért hivatkozom, mert amikor ő ezekről írt, nem volt se köztársaság mint államforma, se Egyesült Államok, se nemzetállam, se nemzetköziség, se nemzetfölöttség. A nemzetközi angol szavát, „international”, az OED (a nagy *Oxford English Dictionary* szokásos rövidítése) szerint Bentham használta először 1780-ban. A nemzetközi jogról írt, ami szerinte megfelel annak, amit „a nemzetek törvényeinek” mondanak. A nemzetköziség szó az angolban először 1864-ben fordul elő az abban az évben megalapított International Working Men’s Association (Nemzetközi Munkás Férfiak Szövetsége) célkitűzésének jelölésére. Ma viszont van mindaz, ami a 18. század közepén még nem volt, és ezek ismeretében kell megválaszolni a kérdést, hogy mi is a nemzet, mit jelent ez a szó, amelyik egybehangzó vélemények szerint nem azt jelentette a 18. század legvége, sokak szerint 1800 előtt, mint ma, amikor már jó ideje nemzetállamokról beszélünk.

Nemzetállamról pedig azóta van szó, amióta a rendiből polgári osztálytársadalom lett, és megindult a választójog fokozatos kiterjesztése, míg végül az első világháború után, főként a 20. század közepére kialakult Európában és Amerikában az, amit tömegdemokráciának és eltömegesedésnek mondanak. Ezzel a nemzet és az állam jellegének egyaránt változnia kellett.

A nemzet és a nemzeti szavaknak a 19. század során két egymástól eltérő, bár egymással kapcsolatba hozható jelentése keletkezett: politikai vagy államnemzet és kulturális vagy kultúrnemzet. (Ez egy a németektől származó megkülönböztetés.² Egy 1834-es vámuniót követően csak 1871-ben jött létre német fejedelemségekből és városokból nemzetállamként egy egységes Németország, a második Birodalom.) A

különbség röviden az, hogy vannak más országokban és ezért más államokban élő nemzetiségek, vagyis olyan emberek, akik nem a nemzetiségüknek megfelelő ország állampolgárai (Illyés jó megnevezésével: zömön-kívüliek, nem zömbeliek). Jelleget kitérdően adta meg Szűcs Jenő 1985-ben (most: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Osiris, 1997. 338. sk.). Gyakori azonban a két jelentésmegkülönböztetésnek a mellőzése, ugyanis angol és francia nyelven a „nemzeti” az „országos” szinonimája, vagyis a nemzet szó a politikai nemzet fogalmához tartozik, az ország lakosságára vonatkozik, és más, ugyanis ettől független kulturális jelentése nincs. (Erről, az előbbi mellett, ír Romsics Ignác: *Múltról a mának*. Osiris, Bp., 2004. 11. sk.).

Van azonban a nemzet szónak egy harmadik jelentése is, és ezt éppen az említett megkülönböztetés miatt érdemes figyelembe venni.

Az Egyesült Államokban élő indián népek magukat indián nemzeteknek, pl. Navahó, nohawk, hopi *nemzetnek* mondják, és nem tartoznak az 50 állam egyikéhez sem. Ugyanakkor az „egész nemzet” („across the nation”) kifejezés ezeknek az indián nemzeteknek a tagjaira is vonatkozik. Ők is az ország lakosai, az ország, a politikai nemzet állampolgárai: oda tartoznak, miközben ki-ki a saját nemzetéhez is. Az indián nemzeteknek a szövetségi kormány a „gyámja” (holott se nem kisgyerekek, se nem szorulnak gyámkodásra). Státuszukat az OED (Oxford English Dictionary) is a nemzet szó külön, rájuk szabott jelentésével adja meg, olyannal, amelyik eltörölni látszik a társadalom-közösség megkülönböztetést. És valóban, pl. a navajók területén – rezervátumában – a navajóknak saját rendőrségük van, mint bármelyik szövetségi államnak; a szövetségi kormány rendőrsége, az FBI (Federal Bureau of Investigation) éppúgy fölöttük áll, és bizonyos bűneseteknél közbeavatkozhat, mint bármelyik 50 állam rendőrsége esetében. Egy indián nemzet ezért olyan etnikum, amelyiknél a politikai és a kulturális nemzet megkülönböztetés egymással egyesül is, ugyanakkor meg is marad, hiszen egy indián nemzet valamelyik tagja az amerikai társadalom és ország megkülönböztetett, de teljes jogú állampolgára („citizen”). Ezt az is példázza, hogy a szövetség legtöbb államában tiltott a játékkaszinó, az indiánok azonban saját területeiken azt tehetnek, amit akarnak, kaszinókat is létesíthetnek.

3

■ Ha figyelembe vesszük a politikai és a kulturális nemzet mellett egy társadalom-közösség megkülönböztetést, akkor a politikai nemzet: társadalom, nem közösség, és a kulturális nemzet nem társadalom. (Egy társadalomban vannak osztályok és rétegek, egy közösségben nincsenek.) Egy indián nemzet úgy egyesíti a kettőt, hogy az etnokulturális dominál, holott rá és tagjaira is vonatkozik az amerikai társadalom, az államok föderációjának közjogi rendszere.

A magyar kisebbségek mint nemzetiségek a magyar kulturális nemzet közösségének más országokban élő csoportjai, az indiánokéhoz hasonlatos helyzetben csak akkor lennének, ha lenne autonómiájuk. Az autonómia nem jelentené, hogy ne lennének egyszerre a magyar kulturális nemzet és a román, szlovák stb. politikai nemzet tagjai, annak az országnak állampolgári jogokkal és kötelességekkel rendelkező állampolgárai. Ez számukra kettős egység: egységben együtt-hangzás, konszonáns diszszonancia vagy fordítva. Autonómia hiányában azonban a társadalom többségének – és az országnak (esetleg) nevet adó államnemzetnek – a nevében az ország kormánya beleavatkozhat és bele is avatkozik a kisebbségek, így a kulturális nemzetiségek ügyeibe. De ha a más ország kisebbségét kitevő magyaroknak lenne autonómiájuk, akkor is különböznenek az amerikai indiánoktól, mivel egy indián nemzet nem kisebbség, a magyar népből alakult kulturális nemzetnek viszont van külön országa, állama, politikai nemzete.

■ A nemzetköziség szónak is kétféle a jelentése, ha a nemzeté kettő (az indiánok nemzetisége kulturális). Politikai értelemben a nemzet: ország és állam, a nemzetköziség nemzetek/országok egymás közti helyeződésére, viszonyaira és kapcsolataira vonatkozik, nemzetközi megállapodásokra és szövetségekre, és emellett vannak kulturális kapcsolatok. A nemzetköziség nem intézmény, nem állam, nem ország, hanem lehetőség a nemzetek közti kereskedelemre és érintkezésre mind politikai, mind kulturális téren. Ha nemzetközivé válna a világ, vagyis az emberiség, ahogyan azt az Internacionálé szövege jósolja, akkor nemzetköziség, világország, világállam és világkormány helyett világközösség, egyetlen emberközösség lenne. Marx gondolkodása szerint eltűnne-megszűnne az állam, és magasabb fokon visszatérne az őskommunizmus, vagyis az ősközösség.

Kulturális értelemben a nemzetköziség a kozmopolitizmus, a világpolgárság elmentéje. A magyar szó az angol 18. századi „citizen of the world”, illetve a német „Weltbürger” tükörfordítása. Egy ilyen polgár földi-evilági megfelelője annak az eszményinek, amelyik Ágoston *Isten városában* él. E megfelelés nélkül az összetett szó értelmezhetetlen, hiszen a világnak nem, a kozmosznak pedig még kevésbé lehet *állampolgára* („citizen”). (Az ősközösség kertben, eszményített vadonban élt, nem eszményi városban, amilyennek a földre leszállt mennyei Jeruzsálem számított.) Valójában a kozmopolita a szellemi világ polgára-lakosa volt, miközben Angliában vagy Weimarban, tényleges földi társadalomban élt: mind politikai, mind kulturális nemzetben. Kitekintett a nemzetek közül-közé-mögé-fölé, és betekintett a sajátja mellett más nemzetekbe. A kozmopolitát egyaránt támadták a kommunisták és a nacionalisták mint olyan embert, aki nem harcol a kommunizmusért, illetve akinek „nincs hazája”, mivel mindkét nézet szerint kiiratkozott abból a társadalomból, illetve közösségből, amelyben élt.

A nemzetköziség tehát a nemzet szó mindkét jelentése szerint nemzetek-közöttiség, és mivel nemzet nem lehetséges nemzetek nélkül, egy ember – akár egy 18. századi „privát úr”, akár egy 20. századi „privát személy”, vagyis állampolgár – két összefüggésben élt, politikai nemzetben és nemzetek között vagy nemzetek fölött. A 21.-ben is egyelőre így él, „emberi jogai” vannak.

Egy nemzet – akár politikai, akár kulturális – persze másféle valami, mint egy egyén, például nem lehet állampolgár. Egy vonatkozásban mégis hasonlóak: ahogyan egyetlen ember sem szabadulhat meg másoktól, egyetlen nemzet sem szabadulhat meg tartósan a többi nemzetől. Szabadságharc, illetve függetlenségi háború sem tölük szabadít meg, egy bizonyos nemzetől se, csak változtat a viszonyok jellegén. Ha 1848-ban Magyarország megszabadul Ausztriától vagy 1956-ban a Szovjetuniótól, az ezekhez az országokhoz fűződő kapcsolata megváltozik, de nem szűnik meg. Nemcsak a nemzet, a nemzetköziség is elkerülhetetlen, amíg vannak nemzetek. Egy politikai nemzet, vagyis ország tagja lehet államok közötti, nemzetközi szövetségeknek, amelyekben szintén jogai és kötelességei vannak.

Országok, politikai nemzetek szövetségei mellett vannak nemzetközi szervezetek is, ezek az egyes országokban meglévő csoportosulások, társulások egyesületei, például írónál a Pen Klub, tudósoknál szakterületük szerinti szervezetek, bűnügyekben az Interpol és így tovább. Ezek nemzetköziesek, nem nemzet fölöttiek, nem utasíthatják az egyes nemzeti tagokat.

■ A nemzetfölöttiség politikai nemzetek, vagyis országok tartósnak szánt, nem egy bizonyos és időleges ügyben kötött, szövetsége, tehát föderációja. Népszövetség – ez a német „Völkerbund” fordítása, angolul „League of Nations” – első világháború utá-

ni kudarcos kísérletét követően, csak a 20. század második felében, a második világháború után keletkezett. Elsőnek az Egyesült Nemzetek Szövetsége, azután a NATO, más néven az Atlanti Szövetség (Atlantic Alliance), ami ugyan egy kormányok közti (intergovernmental) szervezet, de mivel katonai, központi irányítással jár, ezért nemzet fölötti is. Harmadik az Európai Unió. Van egy sor olyan nemzet fölötti intézmény is, amelyik nem fog össze nemzeteket/országokat, mint a még a második világháború vége előtt alakult IMF (International Monetary Fund) vagy a Hágai Nemzetközi Bíróság (International Court), és ezek bár lehetnek nevükben nemzetközi, utasíthatják bizonyos megszábotott területeken az őket elfogadó országok kormányait kívánalmak teljesítésére, illetve ezek a kormányok fordulhatnak hozzájuk segítségért.

Az Egyesült Nemzetek mint országok szövetsége jellegében más, mint az Egyesült Államok, ami egy ország államainak föderációja. Az Európai Unió, bár ez is országok uniója, egy harmadik fajta nemzet fölötti intézmény. Szintén nem ország, nem is lehet úgy föderáció, mint az amerikai, viszont nem is országok olyan szövetsége, mint az Egyesült Nemzetek, hiszen ez elsősorban az országok közti konfliktusok elkerülésére és elhárítására, ezért külpolitikai célra alakult. Az Európai Unió elsősorban a társországok belpolitikáját, gazdasági és társadalmi életét igyekszik egybehangolni és egybefogni (katonai erőforrások bevetésére a NATO szolgál). Az Unió az Európai Közös Piacból nőtt ki, parlamentje van, nem közgyűlése és Biztonsági Tanácsa: ebben inkább az amerikai szövetségi kormányra hasonlít, mint az Egyesült Nemzetekre.

A nemzetek fölötti intézmények ténylegesen működő kísérletek országok és államaik szándék szerint hosszú távú egybefogására. Az Egyesült Nemzetek gyakori gyengesége és az Európai Unió válsága ezekben az években egyaránt közismert. Meglétük azonban új fejlemény, és megváltoztatja mind az egyes nemzetek, mind a nemzetköziség jellegét. Egy nemzetek fölötti intézményből ki lehet lépni, a nemzetköziségből viszont, mivel nem intézmény, nem lehet; viszonyokon csak változtatni lehet, és minden viszonyoknak, mint a botnak, két vége van (ami más, mint az, hogy kettőn áll a vásár).

6

■ No és a kereskedelem, a gazdasági élet? A gazdasági szféra nyilvánvalóan más, mint a politikai, de megkülönböztethető „gazdasági nemzet” nincsen. A politikai gazdaságtan a politikai nemzet, vagyis egy ország társadalmának gazdasági tevékenységével, a népgazdasággal, illetve a nemzetközi gazdasági élettel foglalkozik. Megvallom, a gazdasági élethez igen keveset értek, de amíg értelme van a politikai és a kulturális nemzet közötti megkülönböztetésnek, a gazdasági tevékenység a politikai nemzethez, az ország társadalmához, népéhez tartozik, nem a szorosan vett kultúrájához. A kormányzat, az állam a piacgazdaság esetén is beleavatkozik a kereskedelembé, és a „nemzeti össztermék” (GDP) mennyiségétől is függ egy ország valutájának minősége, azaz értéke. A *nemzeti* össztermékben a „nemzeti” nyilvánvalóan az *országos* szinonimája. Maga a valuta is, ami mindig országos, áru, hiszen ára/értéke van, és olyan, hogy a többi ország valutáinak értékétől is függ, hiszen a pénzpiac nemzetközi. A gazdasági élet jellegét azonban – az állami közbeavatkozás mértéke és lehetőségei miatt – nem tudom meghatározni, ahogyan a jelenlegi társadalom jellegét sem: a fogyasztói társadalom elnevezés szerintem nem helytelen, de nem is elégséges. A gazdasági élet nemcsak vita tárgya, hanem (párt)politikai viaskodásoké is, és annyi biztos, hogy maga a gazdasági élet nemcsak nemzetben belüli, *intra*-nacionális, hanem messzemenően nemzetközi, *internacionális* is. Ezt a diktatúrák se tudták megakadályozni, legfeljebb változtattak rajta egy külön, több országot bevonó másik világpiac megalakításával, ami a diktatúrák megszűnésével együtt meg-

szűnt. (A gazdasági élet részleges vagy teljes államosítása egyes politikai nemzetek jellegén változtatott, azon nem, hogy azok nemzetek között helyeződnek el.)

7

■ Hogyan néznek az emberek egy nemzetre kívülről?

Hát ez attól függ, ki néz és honnan, miért és hogyan. Egy nemzetre persze nem lehet szó szerint ránézni. A ránézés azonban az intuíció latin szavát fordítja, és eredménye a nézet. Ahogyan egy-egy látvány egyből beugrik, mintegy magától, a nézet is egyből: intuitív, amit aztán magyarázni és elemezni lehet. A kérdés tehát az, mit lát, azaz mit ért, aki egy nemzetre néz. A kérdés egyébként fölveti, hogy ami kívülről nézhető és látható, nézet dolga-e vagy érzése. Mit érez, aki kívülről néz: a nézetét érzi? Azt hiszem, azt.

Izgalmas lenne ezt a kérdést összevetni azzal, hogy mi az, amit valaki a saját nemzetére, tehát belülről nézve lát és érez. Mintha belülről fordítva lenne, mint kívülről: az ember elsősorban érez, a nézetet megelőzi egy érzés. Ez persze csak egy mintha, abban biztosabb vagyok, hogy nézet és érzés kapcsolódik egymáshoz.

Emberek a nemzet alatt a címe Németh László egyik 1936-os írásának, ebben a parasztság van a nemzet alatt, onnan kellene feltörnie. Hasonlót gondolhatott Szabó Zoltán, amikor azért érvelt, hogy a népet be kell szabadítani a nemzetbe, hogy azt megerősítse. (Népen ő, mint később írta is, a parasztságot értette, mint Petőfi: „Még kér a nép, most adjatok neki...”.) És feltehetően ebben az összefüggésben értendő az is, amit az 1956-os forradalomról mondott, hogy benne a nemzet nem megnyilvánult, hanem létrejött.

Amikor nemzetéről beszél valaki jelen időben, azt hiszem, meg sem gondolja, amit itt elég hosszasan jelezni akartam, hogy más-más korokban-korszakokban más-más volt a nemzet, a magyarok is más-mást értettek nemzetben, és máshogyan éreztek iránta. Szűcs Jenő a „nemzettudatot” identitástudatnak mondja, és „a »nem-azonosság« azonosságának”, ami, mondja, olyan, mint a héraikleitoszi folyó, amibe nem lehet kétszer belelépni, pedig ugyanaz a folyó. A magyar nemzetet az államalapítástól számítja, és így érti, hogy: „A Kárpát-medencében élő magyarság... egy történetileg kialakult, történetileg létező, világosan és pontosan meghatározható modern nemzet része. Ilyen nemzet azonban nincs. Még akár a magyar felfogás is azon alapul, hogy létezik egyfelől egy magyar *nemzet* Magyarország állami keretei közt, másfelől vannak »magyarok«. [...] Még a magyar hivatalos szemlélet szerint sem létezik tehát egy olyan nemzet, mely a valóságban és magában a nemzeti tudatban létezik” – írja hivatkozott művében (348. sk.).

Ezt 1985-ben írta, jelentette meg, és ma, 2012-ben nem az a helyzet, ami akkor volt. Több mint húsz éve már elismert az ország vezetői által, hogy a határokon túl élő magyarok, a magyar kisebbségek is részei a nemzetnek. A jelenlegi kormány még az állampolgárságot is felajánlotta a más országokban élő magyaroknak. Az elismerés világossá tette a politikai és a kulturális nemzet közti különbséget, attól függetlenül, hogy az állampolgárság megadása országok közötti, tehát nemzetközi konfliktusokhoz vezethet-e. Hiszen a megadott állampolgárság se változtat azon a helyzeten, hogy egy Romániában élő magyar nemzetiségű egyén román állampolgár, az állampolgársággal járó jogokkal és kötelességekkel. Akkor pedig marad az a felállás, hogy minden magyar ember a magyar nyelv- és kultúrközösség tagja, nem a politikai állampolgárság teszi azzá. A magyar kulturális nemzet tagjait nem okirat teszi azzá, ők ebbe a közösségbe nem beléptek, nem társultak hozzá, nem is léphetnek ki belőle, bár megtörténhet, hogy kikopik belőlük, ami a többiekkel közös.

A kultúrnemzeti elismerés, ami megtörtént, nem oldhatja meg az államnemzeti problémát, hogy amennyiben az összes országon kívüli kisebbségben élő magyar

ember megkapja is az állampolgárságot, a magyar állam nem kapja meg tőlük az állampolgári kötelességeket, sem azokat a területeket, ahol élnek. Szűcsnek igaza volt, csak egy államföderáció segítené ma is és mondhatom ma, ezt nem helyettesítheti be az Európai Unió sem. És mindezt csakis annak érdekében mondom, hogy megvilágítsam: nem jó egymással azonosítani a politikai és a kulturális nemzetet, még egy országon belül sem.

Ez pedig nem könnyű feladat, hiszen a nemzet két vetülete összefonódik, mint a copf, és nemcsak a nyelv általánossága miatt, hogy egyaránt állami-hivatali és kulturális-irodalmi, hanem például azért is, mert más a társadalom és más a közösség, mégis mindkettő figyelembevételére szükség van – ez talán a legjobb példa – a közoktatásban. Nemzeti matematika nincs, van viszont nemzeti költészet. A matematika nemcsak tudomány, hanem az állami és társadalmi feladatok gyakorlati végzésének egyik eszköze. A matematika nemzetközi – ha tetszik, nemzetek fölötti –, a költészet csak akkor, ha fordítják, és csak akkor tudják fordítani, ha valamilyen nyelven van. Egyedül a fonikus költészetről lehet azt mondani, hogy pusztán emberi-embertelen és kozmikus.

8

■ Engem tulajdonképpen az érdekelt, hogyan látják-értik a magyar nemzetet, akik kívülről nézik; hogyan kellene nézni nekünk, magyaroknak azokat, akiket csak kívülről láthatunk; és hogyan kellene őket figyelembe véve nézni és látni magunkat. Elég sokat éltem külföldön, sokszor volt lehetőségem megtapasztalni, mit látnak a kívülről szemlélők. Velük pedig számolnunk kell, hiszen valahogyan ők is számolnak velünk.

Angliából, Franciaországból, Amerikából, bárhová néz valaki, a látvány nemzetközi: egy bizonyos nemzetet nemzetek között lát, sohasem egyedül azt, amit lát, azt a saját és nem csak a saját nemzete viszonylatában látja.

Elsőnek: a magyar nemzetet ott látják, ahol az országot, az ország határain belül, Európa egy bizonyos részén, amit Kelet-Európának mondanak. Ami számunkra Közép-Európa, és a németek számára is gyakran az, angolul, franciául nemigen látható. Ez a több évtizedes szovjet fennhatóságnak köszönhető. A két Németország már több mint két évtizede egyesült, maguk a németek még mindig megkülönböztetik a „keletieket” („die Ossis”); Nyugat és Kelet között eltűnt a Közép, az a „Mittel úr”, akiről Tózsér Árpád írt egykor verseket. A nemzetközi szemlélet tehát régiókra tagolódik, aki egy nemzetet kívülről lát, azt országok között egy régióon belül látja. Nem lehet elégszer ismételni, hogy a nemzetközi valójában *nemzetek közötti*.

Aki egy nemzetet kívülről lát, szinte elkerülhetetlenül a sajátjából. Ez a számára belülről pedig a saját országnak nemcsak a jelen ideje, hanem a múltja is, ezért az, amit a kívülről néző egy nemzetről/országról lát, az annak múltjával együtt a jelene. Ha olvasott róla, vagy emlékezik valamire a történelemórák anyagából, akkor például angolul Osztrák–Magyar *Birodalom*ról (Austrian-Hungarian Empire), nem Monarchiáról olvashatott, és olyat is, hogy a 19. század elején az Orosz mellett két birodalom volt Kelet-Európában, az Osztrák–Magyar és az Oszmán Birodalom, és mindkettő széthullott, őrít és zavart hagyva maga után. Az évtizedek során mind Angliában, mind Amerikában hasztalanul mondtam, hogy az a bizonyos Osztrák–Magyar valójában Monarchia volt, nem Birodalom, és mindössze negyven évig tartott, 1867-től 1918-ig. Értetlenül néztek rám, vagy mintha nem is hallották volna, amit mondtam. Soha senki se kérdezte meg: tényleg? Arról se tudott senki, mikor és hogyan párosult a két ország, és hogy az osztrák császár és a magyar király, ha egy ember is, két külön személy és méltóság. Általában nem tudtak az 1848-as forradalomról, de aki tudott róla, az se tudta, hogy másféle volt, mint annak idején a többi európai ország-

ban: nálunk az elsődleges ügy a függetlenség volt, nem az államforma megváltoztatása. (Magyarországon se tudják sokan, hogy eredetileg nem volt szó köztársaságról; József nádor közvetítésével a király nevezte ki új miniszterelnöknek Batthyányt, őt hűtlenségéért végezték ki a trónfosztás után 1849 őszén.)

Annyit viszont általában tudtak vagy sejtettek, hogy Magyarország az első és a második világháborúban ellenség volt, bár az már eszükbe se jutott, hogyan lett az Osztrák–Magyar Birodalomból, még gyakrabban Ausztria–Magyarországból (Austria-Hungary) Magyarország. Arról se tudtak, hogy mi történt Magyarországgal a versailles-i békekötés (Trianon) révén. Erről teljesen hiába beszéltem barátoknak is: nem hallották meg, nem figyeltek fel rá. Ez azt is jelenti, hogy csak országra gondoltak. Számukra Magyarország azért Magyarország, mert magyarok laknak benne, az ő országuk. Eszükbe se jutott, hogy élnek magyarok, és tömegesen, a környező országokban. (Egy amerikai, aki tudott erről, egyszer megkérdezte: Hogyan kerültek magyarok Transzszilvániába?)

Egyébként az Egyesült Királyságban, az Egyesült Államokban és a Franciaországban élők és onnan kívülre nézők amikor országra, akkor népre gondolnak, nem nemzetre, és amikor népre, akkor országra, ország népére. A nép szó pedig jelentheti egy ország népét és egy nép országát: társadalmat és nemzetiséget. Amerikai újságírók írhatják: „across the nation”, de ez azt jelenti: „az egész országban”; politikusok mondhatják saját magukról: „ez a nemzet” („This nation”), de általában azt mondják: „az amerikai nép” („the American people”), vagy „mi, amerikaiak” („we, Americans”), és ezzel vagy a politikai nemzetre utalnak, vagy egyúttal a kulturálisra is. A kettő között nem tesznek különbséget, mert nincsen szükségük rá, legfeljebb akkor, amikor az amerikai kultúráról beszélnek (például azt mondták a 20. századi képzőművészettel kapcsolatban: „az amerikai évszázad”, „the american century”). Ezért nem is nagyon tud egy onnan néző mit kezdeni azzal a bökkenővel, hogy egy nemzet több országban élhet, miközben tudhatja, hogy egy nép, például a német, élhet több országban. Azt viszont egy angol is, egy amerikai is, egy francia is, ha egyáltalán használja a nemzet szót, tudja, hogy más-más az ausztrál nemzet, az új-zélandi, a kanadai, az angol, hiszen más-más az országuk, bár ugyanegy nyelvet beszélnek. Tudja azt is, hogy saját országában is van kisebbség, Franciaországban a baszkok, Angliában a walesiek, Amerikában a „hiszánok”, de ezzel általában nem törődik, hiszen nemzetben mindenekeelőtt a politikai nemzetet érti, a kisebbségen pedig amúgy is népet, nem nemzetet.

A nemzet: emberek, mondta Szabó Zoltán, de hát az ország népe is emberek. A nemzet az emberekben van, nem az emberek vannak a nemzetben, mondta ugyanő. Az ország népe viszont az ország határain belül egymás mellett élő, lakó, mozgó emberek együttese, és ezek az emberek az országukban élnek, nem az ország él bennük. Népszavazásról beszélünk, nem nemzetsavazásról.

Az éppen mondottakhoz kapcsolódva – a népszavazás a német „Volksabstimmung” tükörfordítása, (angolul: „plebescite”) – röviden el lehet mondani, mit lát egy német, amikor keletre és a magyar nemzetre néz, hiszen mást, mint egy Nyugat-Európában vagy Amerikában élő és odavaló ember. Feltehetően különbözőt lát, ha a korábbi Kelet-Németországban, a Német Demokratikus Köztársaságban vagy ha Nyugat-Németországban, a Német Szövetségi Köztársaságban élt. De feltehetően mindkét helyről vagy magyarokat lát, vagy Magyarországot látja. Annál is inkább, mert németül nemigen mondják, hogy a *magyar nemzet* (*die ungarische Nation*). Magát a nemzet szót is kerülik, mert azt a náci korszak máig tartóan kisajátította. Ugyanebből az okból kerülik a „Volk” szót is, melléknévi változata, a „völkisch”, ami a magyar „népi”-nek felel meg, egyenesen tabu. A *magyar nép* (*das ungarische Volk*) kifejezés is aránylag ritkán fordul elő. Az ötvenhatos magyar forra-

dalmat ugyan népfelkelésnek (*Volksaufstand*) mondják, de ebben a szóösszetételben a nép az ország népét jelenti. Ezért látnak a németek vagy embereket, vagy országot, és akkor ország népét, és ha embereket, azokat is az országon belül. Ha tudnak arról, hogy sok magyar él Romániában, illetve Erdélyben – németül Siebenbürgen –, akkor ma éppúgy nem veszik tekintetbe, mint azt, hogy németek éltek és esetleg élnek ma is Csehországban és Lengyelországban.

Végül is két eredményre jutottam. Az egyik: aki kívülről, „nemzetközi” összefüggésben néz, országot és ország népét lát, nemzetet csak akkor, ha ezen az ország népét érti. Van különbség politikai, illetve államnemzet és kulturális nemzet között, és aki kívülről néz, érdeklődhet a kulturális iránt, de ezen egy nép kultúráját érti, és a maga országa vonatkozásában a politikait veszi komolyan, azt tartja alapvetőnek. A magyar kultúra mint egy bizonyos kultúra érdekelheti, tetszhet neki, Magyarország viszont mint ország, állam és társadalom az ő számára nem tetszés dolga. Ezt érdemes tudni, ezzel hasznos számolni. A másik eredmény az, hogy bármennyire meg is különböztethető egymástól politika és kultúra, társadalom és közösség, vannak elkerülhetetlen összefonódásaik, köztük talán legfontosabb az iskolarendszer. Az iskola lehet közösségi igény, de elkerülhetetlenül társadalmi követelmény. A közösségi igények lehetnek kisebbségiek, és lehetnek, például, felekezeti, a társadalmi követelmények viszont állampolgáriak. És a társadalmi berendezkedés jellegétől és tényleges működésétől függ annak eldöntése, hogy a közösségi igényeknek mennyire és hogyan tesz eleget állam, kormány, törvénykezés. A kulturális nemzet igénye is közösségi igény, az viszont messzemenően a kormányzattól függ, hogy például hogyan tanítják az iskolákban a történelmet, a nyelvet és a nyelveket, a saját irodalmat és a más nemzetek irodalmát. Feltehetően az jó, ha az igények és a követelmények egybeeszenek, egymással harmonizálnak.

A politika és a kultúra összefonódása elkerülhetetlen, egyesítésük viszont – egyaránt a nemzet államosítása és az állam nemzetesítése – elkerülendő. Mindenképpen tudni kell, hogy a nemzetköziség, már a nemzetek fölöttiség is, olyan állapot, amelyik elsődlegesen egy ország politikájára, nem egy nemzet kultúrájára tereli, sőt kényszeríti a figyelmet. Ezt mindegyik országban meg lehet tapasztalni, a sajátunkban is.

9

■ Az indián nemzetek Amerikában úgy élnek, mintha közösség és társadalom ugyanegy lenne – egyfajta ősközösség –, számukra az lenne az élet, és tudják, az már lehetetlen. Az ő szemléletük eredendően nem országok, politikai nemzetek közötti; nem is országok-nemzetek fölötti, számukra a többi indián nemzet az, ami nemzet, nincsen se országuk, se államuk. Törzsi mentalitás? Igen az, amíg arra törekszenek, hogy megmaradjanak. Őket nem érdeklik más országok, se a nemzetköziség és a nemzetek fölöttiség problémái: számukra a szövetségi kormány lenne a saját nemzet-felfogásuk szerint nemzet fölötti, ha beleszólhatna abba, hogyan éljenek, és ha szükség lenne köztük kirobbanó háborúk megakadályozására.

Törzsi mentalitásról beszélnek, az korábbi, eredetibb, mint az állami-kultúrnemzeti, és jellegében más, mint a teokratikus mentalitás, amely számára szintén nincsen társadalom-közösség megkülönböztetés, hiszen a teokrácia egy az Isten országának, a mennyországnak a földön megfelelő közössége kíván lenni. A teokráciának a 20. században a nemzethitű nemzetiszocialista és a – nemzetközi hitűnek mondott, elvben egy nemzetek nélküli, emberiség-hitű közösséghez vezető – kommunista diktatúra felelt meg. Végül azért is beszélnek törzsi mentalitásról, mert a tényleges törzsek egymás közelében harcba álltak egymással, és fogalmuk se volt a földön létező törzsek hatalmas számáról: tudtak bizonyos más törzsekről, de úgy éltek és hittek, mintha mindegyikük csak maga létezett volna.

Törzsi törekvésekre, eszményi törzsi életformaigényére sokféle van példa. Egy hopinak a navahó élet nem élet, ő sohase élne úgy, nem hinne abban a hitvilágban, nem végezné azokat a rítusokat. Volt és van efféle törzson belüliséghez hasonló, illetve hasonlítható tendencia nálunk is: *Extra Hungariam non est vita*: ebben a változtatásban is: „Itt élned s halnod kell.” De hol volt már ez utóbbinál a *Hungariához* tartozó *hungarusok* országa, és hová lett később a nemesek nemzete. A rendiből polgáriba váltó *társadalomhoz* tartozó gondolkodásmóddal és érzéssel élő nemzet egyrészt jó ideje, másrészt nem is olyan régóta, már nincsen, a múlté. Ma nemzetet vagy minden Magyarországon élő, vagy a bárhol is élő magyar emberek közösségét értjük. Mint említettem, az 1930-as évek közepén Németh László és Szabó Zoltán még nem ezt értette. Érdemes ezen elgondolkodni. Nemcsak magunk, magyarok miatt, hanem az általánosság szintjén: milyen bajos szó is a nemzet és a nemzeti, mennyire történeti-társadalmi a jellege, a mai nemzet tagjai miféleképpen öröklik meg a múltét; miféle bonyodalmakat takar bármelyik róla és vele egyértelműséget lendítő kijelentés.

A törzsi mentalitásra törekvésnek van azonban egy a környező országokban és nemzetekben is eleven gyökere, a nyelv. Mindegyik természetes nyelv akkor is nyelvközösség, ha egy ország társadalmának hivatalos nyelve. Közösségi jellegét nem szüntethetik meg országhatárok, ezért nyilvánvaló, hogy nemzetközi összefüggésben elválhat egymástól a politikai és a kulturális nemzet. Ez mindenütt megtapasztalható, ahol egy ország hivatalos nyelve egy – vagy több – népnelv, és az ország neve megegyezik a népnelv nevével, pedig előfordul, és nem is ritkán, hogy nem egyezik meg. Svájcban négy hivatalos nyelv van, mindegyikük népnelv, és az ország neve egyiküké sem. Indiában az angol nyelv a hivatalos nyelv, és az angol az ország népei egyikének se nyelve. Kanada, Ausztrália, Haiti, Argentína, az Amerikai Egyesült Államok, Columbia, Belgium csak néhány további példa. Az Európai Uniónak is több népnelv a hivatalos nyelve, de nem a tagok számának megfelelő 27. Jellege leginkább Indiához hasonlítható, de valójában egyedi.

Ami Magyarországot illeti, a nyelvközösség jellege és szerepe azóta lett és maradt akut probléma, amióta a francia forradalom után a királyság arisztokráciájának és nemességének reformra kész része túlsúlyba került a konzervatívokkal szemben. A nemesség, még inkább a főnemesség konzervatív része II. József császári – a magyar királyság vonatkozásában kalapos királyi – törekvésével szemben nem a németet, de nem is a magyart, hanem a latint akarta megtenni a magyar királyság hivatalos nyelvének, illetve meg akarta tartani az ország alapítása óta használt latint. Ezek a konzervatívok nagyon is tudták, miért akarják ezt továbbra is Szent István „boldog és soknyelvű országában”, amelyben egyébként a római, tehát latin nyelvű kereszténység volt a hivatalos vallás. (A népnelvű protestánsoknak még Mária Terézia uralkodása idején engedélyt kellett kérniük a templomépítésre.) Törekvésük persze, ha törvényileg sikerül is, kivihetetlennek bizonyult volna, vagyis illuzórikus volt, különösen ha a bekövetkező jobbagyfelszabadításra, polgárosodásra, a választók számának és jellegének fokozatos változásaira, no és a népnelvű protestáns keresztény felekezetekre gondolunk. (A latint ugyan meg lehetett volna újítani, ahogyan a 20. században megújították a hébert, de a héber népnelvnek számított, és egy nép vallásának liturgikus nyelve volt és maradt.)

Érdemes meggondolni, hogy a társadalmilag progresszívnek mondható és népnyelvében is megújulni kívánó, nyelvújítással foglalkozó reformkorban uralkodott el a nemzethalál gondolata, annak előérzete, hogy „más szótat és más keblű nép” él majd a négy folyam partján. A sóhaj: „Egy ezredévnyi szenvedés / Kér éltet vagy halált”, őszinte érzésen alapult, de az első ötszáz évben, „Nemzeti nagy létünk nagy tetetője Mohács” előtt, senki se vallotta volna. A sérülés a reformkorban kezdődött,

amikor kiderült, hogy az ország lakosságának a fele nem a magyar nyelvközösség tagja, és a lakosság már nem *hungarusokból* tevődik, és a *nemzet* ne is azokból tevődjék össze. A szabadságharc elvesztésével folytatódott a baj, Trianon radikálisan megerősítette.

Az országot a hatalmas *területvesztés* mellett *lakosságvesztés és társadalmi hátrány* – például az elcsatolt jelentős városok polgárságának elvesztése – gyengítette. Ezeknél nem volt kevésbé fontos, ami a veszteséggel együtt járt, a *nyelvközösség* politikai-társadalmi megosztása. Egy *nyelvközösséget* persze nem lehet részekre osztani. Ahogyan egy társadalom osztályokra és rétegekre különülése nem szünteti meg a nyelvközösséget, az sem, ha a közös nyelvűek egy része az egyik ország társadalmából egy másik országába kerül, annak a másik politikai nemzetnek az országában és társadalmában kell élnie. A szétagoltság egyszerre bizonyítja, hogy a kulturális nemcsak a politikai nemzettel kerül konfliktusba, hanem a nemzetköziséggel is: a kisebbségek tagjai nemcsak más nemzetek *között* találják magukat, hanem részben más nemzetekben is.

Ez nem olyanfajta konfliktus, amilyenre Hume gondolt a nemzetek második törvényénél, amelyik az egymással kereskedést és érintkezést biztosítja, a háborúság elkerülését szolgálja. Amikor háborúra, királyságok közötti háborúra gondolt, és úgy, ahogyan még Bentham is gondolkodott a század végén, amikor új szóval *nemzetközi* jogról értekezett, azt nevezte a (Hume-nál olvasható) „nemzetek törvényének”. Politikai nemzetről beszéltek, ami azonos volt állammal és királysággal, és eszükbe se juthatott, hogy az konfliktusba kerülhet a kulturális nemzettel, ezért arra sem, hogy az, amit ők nemzetnek mondanak, egy éppen keletkezőben lévő nemzetállam. Ezért nemzet és nemzet között gondolhattak konfliktusra és háborúra, nemzet és – a Hume idejében nem is létező – „nemzetköziség” közöttire nem. És ha tudott is Hume arról, voltak, akik megszegték a nemzetek második törvényét, és háborúba kerültek egymással, és arról is, hogy a győztes királyság a legyőzöttől területeket nyerhet. Arról nem tudhatott, hogy a győztesek nem magukhoz csatolnak területeket, hanem egy új elvet, az önrendelkezés elvét követve, azokat átszabják és önállóítják. Politikailag átrendezik kulturális igényeknek megfelelően a legyőzöttek országait, népekből országokat és így a szó mai értelmében nemzeteket csinálnak.

Az önrendelkezés elvének kivitelezése valójában már nem is nemzetközi, hanem nemzetek fölötti intézkedés volt, győzők részéről egy megnyert háború után, és a *népek, nem a nemzetek* önrendelkezési jogát akarta érvényesíteni. Egy *nemzet* önrendelkezési joga politikailag egy ország *szuverenitásának* a joga lett volna, amit jelenleg az Egyesült Nemzetek, vagyis országok és politikai nemzetek szövetsége deklarál. A Webster nagyszótár szerint az önrendelkezés: „egy területi egység népének rendelkezése saját jövőndő politikai státuszáról” („determination by the people of a territorial unit of their own future political status”). A lényeg a nép és a nemzet megnevezések közti különbség: egy nép dönt olyan jövőről, amelyikben politikai nemzet lesz. A népek önrendelkezését deklaráló wilsoni elv tehát népek politikai és jogi státuszára vonatkozott, a népeket viszont nyilvánvalóan kulturális jellegük szerint határozta meg. Az elv az volt, hogy mindegyik nép éljen a maga országában, tehát legyen nemzet, ez azonban csakis a nemzetközi, a nemzetek közötti viszonyok megváltoztatásával járhatott együtt, és egy *nemzetek fölötti* elven és intézkedésen alapult.

A konfliktus egyébként politikai és kulturális nemzet között ugyanegy országon belül is előfordul, ha a kulturális nemzet nem egységes. Maguk a politikai pártok nemcsak politikai, hanem kulturális összefüggésben is viaskodnak egymással. Egyik és nem mellékes harc a már említett közoktatás jellege körül törhet ki, hiszen az nemcsak állampolgárokat, hanem a kulturális nemzet tagjait is képzí, kisebbségben

pedig nemcsak egy kulturális nemzet tagjait, hanem egy másik, a többségi politikai nemzet állampolgárait. Ezt a mindenütt lehetséges konfliktust az Egyesült Államokban lehet legjobban, mert egyetlen országban belül megfigyelni. Az egyes államoknak, amelyek az ország részei, és nem országok, messzemenő autonómiájuk van, amit azonban a föderális kormányzat például azzal befolyásolhat, hogy ad vagy megtagad föderális juttatásokat.

A politikai és a kulturális nemzet megkülönböztetés éppen azért is fontos, mert a kettő összefonódik, illetve ugyanegyből ered, emberekből és népekből, abból a bennük meglévő tényből és igényből, hogy egymással azonos legyen társadalom és közösség. Ezt az igényt mondtam törzsi mentalitásnak, ami elkerülhetetlenül megvan, és amivel egy mai ország, társadalom és állam, ahogyan egy országot uraló és kormányzó országos közösség egyaránt összeegyeztethetetlen.

A nemzetek közöttiség éppolyan tényleges, mint bármelyik nemzet, mint a nemzet két vetülete, a nemzet szó elsősorban két jelentése szerinti használata és mint az emberekben benső igény a szó itt harmadiknak felsorolt jelentésére, a kétféle használat egyesítésére és egyesítésük megvalósítására. A politikai nemzetet azonban kormányozni kell, a kormányzást végül is egy központból kell irányítani, a kulturális nemzetnek viszont nincs és magában nem is lehet irányító központja. És míg a politikai nemzetnek illeszkednie kell más politikai nemzetekhez, akkor is, ha gazdaságilag önálló, ami igen nagy ritkaság, a kulturális nemzet jellegénél és szándékánál fogva önálló, és még akkor is elüt a többiekől, ha nyelve ugyanaz, mint más nemzeteké.

Hogy hol van a kutya elásva? Bennünk, emberekben.

■ JEGYZETEK

1. Beindító figyelmeztetés: „Az »állam«, »nemzet« és »nemzeti kisebbség« szavak különféle használata is azt bizonyítja, hogy a nyelv nemcsak leírja, hanem maga is alakítja a »valóságot«. A szavak nem egyszerűen jelölik vagy tükrözik a »dolgokat«, hanem ahhoz is megvan a hatalmuk, hogy saját képükre formálják őket.” Péter László: „»Állam«, »nemzet«, »nemzeti kisebbség« – Három szó használata”. In: Péter László: *Az Elbától keletre*. Osiris, Bp., 1998. 147.)
2. Friedrich Meinecke: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. 6. kiadás. Oldenbourg, München–Berlin, [1907] 1922. – Meinecke szerint több államnemzet is lehetséges egy kultúrnemzetben belül, ahogyan egy államnemzetben belül több kultúrnemzet tagjai élhetnek (4.). – A német nemzetállam várt létrejövésének körülményeiről lásd pl. K.Ch. Planck *Süddeutschland und der deutsche Nationalstaat*. Schaber, Stuttgart, 1968.

■ Bennünk, emberekben – de az intézményekben is „van a kutya elásva”, ahogy András Sándor írja, az utolsó mondatban. A *Korunk* 2012 őszére nehéz anyagi helyzetbe került. Kénytelenek voltunk sokakat megszólítani (eddiggi támogatóink mellett), segítségkérés-sel. Köszönjük azoknak, akik most (is) mellénk álltak: Dr. Üry Elődnek, a soproni Erdélyi Kör irányítójának, amerikai barátainknak, Lauer Edithnek és Kovalszky Péternek, Kolozsvárról Miklóssy Gyulának, Tibori Szabó Zoltánnak, Victor Mannak, Dávid Gyulának (és az aukciókra még kisebb-nagyobb felajánlásaikkal jelentkezőknek), valamint a Hargita megyeieknek. Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy egy-egy ilyen gesztus fontos része a nemzeti összetartozás kifejezésének. Bízunk benne, hogy talpon fogunk maradni.